

Hencke, A. 1979. *Erinnerungen als Deutscher Konsul in Kiew in der Jahren 1933-1936; mit einer Vorbemerkung von Georg Stadtmüller*. München: Ukrainische Freie Universität. [in German]

Keipert, M. & Grupp, P. 2005. *Biographisches Handbuch des deutschen Auswärtigen Dienstes, 1871–1945. Herausgegeben vom Auswärtigen Amt, Historischer Dienst*. Band 2: G-K. F. Schöningh, Paderborn. S. 263–265. [in German]

УДК 94(100) «1939/1945»(045)

DOI: 10.20535/2307-5244.50.2020.210143

Ш. Ш. Рамазанов

ORCID: 0000-0001-8603-0152

*Національний технічний університет
«Київський політехнічний інститут» імені Ігоря Сікорського*

Ф. Л. Левітас

ORCID: 0000-0003-1049-3905

Київський університет імені Бориса Грінченка

Sh. Ramazanov

*National Technical University of Ukraine
«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»*

F. Levitas

Borys Grinchenko Kyiv University

ДИРЕКТИВА № 21 — ПЛАН «БАРБАРОССА»: СПРОБА ІСТОРИЧНОГО ОСМИСЛЕННЯ

Directive № 21 — Operation Barbarossa:

The Attempt of Historical Reconsideration

У статті розглядаються питання військово-стратегічного планування нацистської Німеччини і підготовки її до агресивних дій в Європі. Автори з'ясовують особливу роль плану «Барбаросса» в глобальних проектах Третього Рейху. Доведено, що нацистський план блискавичної війни від початку був агресивним, наступальним, злочинним. Він не передбачав ніяких превентивних заходів, а був спрямований на повний розгром військ противника, знищення державності країн — жертв агресії, захоплення і колонізацію їх територій, використання всіх ресурсів окупованих країн, фізичне знищення своїх політичних опонентів, етнічні чистки.

Ключові слова: Друга світова війна, Третій Рейх, план «Барбаросса», нацизм, агресія, «бліцкриг».

The start of the Soviet-German war in historical reflections continues to be a topical and a debating issue. The day of June 22nd, 1941 fundamentally changed

not only the character of World War II, but the whole course of military and political confrontation in the world.

The article covers the aspects of military strategic planning of Nazi Germany and its preparation for aggressive actions in Europe. The authors recognize a special role of the Operation Barbarossa in the global projects of the Third Reich. The step-by-step preparation of the Nazi General Staff of the war in the East is shown. The strengths and weaknesses of the blitzkrieg plan are analyzed. Possibilities of the Soviet alternative response to the Operation Barbarossa are considered. Using a considerable amount of literature provided by Anglo-American, German authors, publications of foreign and Ukrainian researchers, the authors tried to reconsider controversial pages in the history of World War II.

It was proven that the Nazi plan for the blitzkrieg was aggressive, offensive, and criminal from its beginning. It aimed at defeating the enemy troops, destruction of the statehood, capturing and colonization of the territories, exploiting the resources on the occupied countries, physical destruction of the political opponents, and ethnic cleansing. The article reveals the political, economic, and military aspirations of Nazi Germany. The authors believe that various activities of German intelligence and propaganda apparatus aimed at large-scale misinformation of the enemy, therefore, concealment of invaders' true intentions and plans, and psychological pressure on society are worth exploration.

Given the multifaceted nature of the topic for the analysis of events and processes, the authors used a set of historical and political science methods. The authors' research is based on the principles of historicism, scientism, and objectivism. The conclusions and reflections of the authors take into account the immense historical narrative, indisputable facts, and experiences of many generations of scholars. The authors put forward a prior task — to remind the contemporary generation of scholars of the most tragic events in the twentieth century, as well as to promote understanding of the birth of the mechanisms of war in order to prevent wars and aggression in the future.

Keywords: World War II, Third Reich, Operation Barbarossa, Nazism, aggression, «Blitzkrieg».

*Напередодні радянсько-німецької війни:
додушення до історичного дискурсу*

22 червня 1941 р. початок радянсько-німецької війни став відправною точкою для багаторічної дискусії представників багатьох історичних шкіл та напрямів. Через 80 років після початку Другої світової війни події минулого лихоліття й сьогодні неоднозначно оцінюють як українські історики, так і зарубіжні дослідники різних поколінь. Тривалий науковий дискурс пояснюється багатогранністю наявних питань, відповіді на які лежать у контраверсійних проблемних площинах. Переддень Другої світо-

вої — один із найдраматичніших і найсуперечливіших епізодів в світовій історії ХХ ст. Уроки минулого для майбутнього універсальні для осмислення механізмів запобігання війн та протидії агресії.

Про Другу світову війну написано тисячі книг і статей. Література про війну справді неосянжа. Однак поруч з ґрунтовними історичними дослідженнями публікується чимало недостовірних творів, які спотворюють справжній хід подій і заважають зрозуміти достеменні механізми найбільшої війни в історії людства. Вочевидь, замість подолання маловідомих сторінок історії створюються нові міфи й легенди, які підтримуються на певних політичних рівнях. Характеризуючи діяльність таких «досліджень», професор Г. Городецький з сумом сповіщає, що результати їх діяльності є викривленням і політизацією історії Другої світової війни, а «минулі білі плями» наразі поповнюються накладом брехні, тенденційного підбирання фактів, яку суспільство повинно приймати за істину (Городецький, Г. 1995). Парадоксальність ситуації полягає в тому, що майже без змін у висвітленні військових подій використовуються пропагандистський арсенал «фахівців» Третього Рейху. Готуючи похід на Схід, Гітлер планував не тільки створення стратегічних плацдармів, а й потужне пропагандистське прикриття агресивних планів, які загрожували всьому людству. Так, у надрах нацистської пропагандистської машини народилися фальшиві заяви про те, що план «Барбаросса» превентивний чи є «вимушеним» випереджувальним ударом по СРСР, який ось-ось збирався напасти на Німеччину. Однак версія про превентивний, випереджувальний удар є досить сумнівною з огляду на свідчення навіть її розробників.

Твердження про превентивний удар спростовує свідчення Паулюса, одного з розробників плану «Барбаросса», на Нюрнберзькому процесі: «поставлена планом мета сама по собі характеризує його як агресивний план»; про це свідчить і те, що «оборонні заходи планом не передбачалися зовсім»... «цим самим викриваються брехливі твердження про превентивну війну проти загрозованої небезпеки, які, аналогічно оскраженілій геббельсівській пропаганді, розповсюджувались ОКВ»¹.

Спростовує версію про превентивну війну також відомий німецький учений Г. Якобсен. На його переконання, «Відповідно до всіх наявних на сьогодні даних, можна впевнено сказати, що німецький напад на Радянський Союз, який планувався з липня 1940, не був превентивною війною; рішення Гітлера про початок наступальної війни стало не результатом глибокого занепокоєння перед загрозою радянського нападу, а було в кінцевому рахунку виразом його агресивної політики, що проявлялася все чіткіше з 1938 р.» (Якобсен, Г. 1966, с. 279–297).

¹ Нюрнберзький процес. Сборник материалов / Горшенин К. (гл. ред.), Руденко Р., Никитченко И. В 2 т. Т. 1. М. : Госиздат юридической литературы, 1954.

Про те, що Г. Якобсен має рацію, свідчить і гітлерівський генерал К. Типпельскірх. Він стверджує, що з літа 1940 р. думка про знищення Радянського Союзу стала складовою планів Гітлера щодо подальшого ведення війни. Ця думка задовго до здійснення була визначальним фактором його стратегії. А стратегія полягала в тому, щоб спочатку знищити Радянський Союз, відклавши на деякий час напад на Англію (Типпельскірх, К. 1956).

Ще абсурднішою видається теза про «визвольну місію Третього Рейху на Сході», яка мала визволити народ Східної Європи від «московсько-єврейського більшовизму». Ці та інші заходи нацистської пропаганди, преси й радіомовлення були переконливо розкриті на Нюрнберзькому трибуналі й перегляду ніколи не підлягали¹. До речі, план «Барбаросса» був тільки першою сходинкою в досягненні основних завдань нацистів — здобуття світового панування. Не випадково, що за 10 днів до початку нацистського бліцкригу німецький Генеральний штаб розробляв нові агресивні плани вторгнення на Британські острови, на Близький і Середній Схід, в Африку й на американський континент, реалізація яких повинна була початися одразу після розгрому Радянського Союзу.

Що далі від війни, тим більше на її оцінки тисне політична кон'юнктура. Однак правда історії дуже важлива для сучасників і майбутнього. В цьому полягає особлива відповідальність істориків. Усе сказане й визначило актуальність нашої роботи.

Мета запропонованої публікації — об'єктивно розповісти про підготовку і початок радянсько-німецької війни. Адже точна оцінка загрози завжди була запорукою перемоги над завойовником, а всебічно осмислений історичний досвід найбільш ефективно сприяв протидії війнам та агресії.

Заочно полемізуючи з іншими дослідниками історії Другої світової війни, автори намагалися комплексно підійти до проблеми:

- розширити уявлення про стратегічні та глобальні наміри нацистської Німеччини;
- показати, чим насправді був план «Барбаросса» і яка роль у ньому відиграла Україна;
- об'єктивно пояснити, які обставини вели Червону Армію до трагедії 1941 р.;
- довести, що східний «бліцкриг» Гітлера, як і інші «бліцкриги» нацистів, від початку й до кінця були кривавими авантюрами, які штовхнули європейський континент у пекло війни і, зрештою, привели до кімця Третього Рейху.

Враховуючи складність, багатогранність, подразливість теми, автори підійшли до її розробки, враховуючи військово-історичні та історико-політологічні аспекти. Такий підхід визначив пріоритети наукових методів,

¹ Нюрнберзький процес. Сборник материалов / Горшенин К. (гл. ред.), Руденко Р., Никитченко И. В 2 т. Т. 2. М. : Госиздат юридической литературы, 1955.

(загальних та спеціальних): аналізу й синтезу, контент-аналізу, історико-хронологічних, історико-порівняльних оцінок, репрезентаційних та біхевіористичних оглядів.

Дослідницький інтерес визначив коло першоджерел, на які спирались автори.

Із діячів «Великої трійки» тільки В. Черчилль та Ф. Рузвельт залишили мемуари. Й. Сталін ухилився від такої справи, давши згоду тільки на публікацію власних промов і публічних інтерв'ю (Сталин, И. 1948). На відміну від кремлівського очільника, А. Гітлер не заперечував, коли ад'юнкти по черзі вели стенограми його бесід та роздумів уголос (Пікер, Г. 1993; Тревор-Ронер, Х. 2004).

Останні передвоєнні роки і початок радянсько-німецької війни віддзеркалилися як у спогадах і мемуарах вищих радянських військових (Жукова Г., Рокосовського К., Василевського А., Кузнєцова М., Москаленко К., Баграмяна І. та ін.), так і військових очільників Вермахту (Кейтеля В., Гальдера Ф., Манштейна Е., Гудеріана Г., Гота Г., Типпельскірха К. та ін.). Друга світова війна залишила глибокий слід в українському історичному наративі. Серед найбільш репрезентативних та ілюстрованих досліджень автори спирались на доробок відомих вітчизняних авторів Ковалю М., Ковалю В., Панченка П., Кучера В., Лисенка О., Салати О., Галушки А., Браїляна Є., Веденєєва Д., Чайковського А. та ін.

Для зарубіжної літератури залишаються знаковими праці Ширера У., Ліддел Гарта Б., Верта А., Кларка А., Александра Б., Кареля П., Гланца Д., Гейстінгса М., Городецького Г., Іохима К. Феста та ін.

Певне інформаційне значення мають роботи російських істориків: Некрича А., Волкогонова Д., Радзинського Е., Анфілова В., Іринархова Р., Рунова В., Нарочицької Н., Смирнова В. та ін.

Контент-аналіз усіх зазначених праць відкриває широкі можливості для неформального дослідницького дискурсу, який дасть змогу без шаблонів і упереджень написати для сучасників та нащадків важливі правдиві сторінки військової історії.

План «Барбаросса»: політичні, військові та економічні складові. Нацистська військова та політична верхівка традиційно надавала своїм загарбницьким агресивним планам різноманітні утаємничені, магічні назви: нападу на Польщу — «Вайс», початку бойових дій на заході — «Гельб», агресії проти Франції — «Ред», удару по Великій Британії — «Морський Лев», окупації Греції — «Марита», захопленню Крита — «Меркурій». Гітлерівський план нападу на СРСР теж мав майже містичну назву «Барбаросса» на честь імператора Священної Римської імперії Фридриха I Барбаросси, який уславився під час Хрестових походів. В одному з походів імператор загинув. Але в нацистській Німеччині культивувався міф, що

імператор лежить на дні річки й свого часу з'явиться, щоби знову уславити Німеччину.

В радянській історіографічній візії німецькому плану надавали майже конспірологічного забарвлення. В сучасних пострадянських оцінках теж вистачає різноманітних різночитань, міфологем, на зразок: «Барбаросса» — план превентивного удару по СРСР чи так Гітлер випередив Й. Сталіна з першим ударом і діяв так, щоб не допустити поширення комунізму в Європу. Насправді план «Барбаросса» чи Директива № 21, яку ухвалив Гітлер, (грудень 1940 р.) мала чітко окреслені політичні, військові та економічні цілі (Іохим, К. Фест. 1993).

Відомий американський історик У. Ширер на підставі багатьох опрацьованих документів передвоєнної Німеччини і особистих виступів А. Гітлера зробив висновок: «Політичним завданням і головною метою нацистів була ліквідація СРСР як держави» (Ширер, У. 2004). А ще, зауважує науковець, посилаючись на записи в щоденнику генерал-фельдмаршала Ф. Гальдера, після капітуляції Франції Гітлер був настільки впевнений у силі Вермахту, що висував плани нападу на Радянський Союз ще восени 1940 р. (Ширер, У. 2004). Солідаризується з У. Ширером і німецький історик Е. Штенцель, стверджуючи, що тільки послідовна політика Великої Британії не мала ніяких сепаратних договорів з нацистами, готовність продовжувати «битву за Англію» серйозно порушила плани нацистів у їх намірі вдарити на Схід (Чернов, М. 2005).

Напередодні війни Гітлер особисто визначав майбутнє пострадянського простору. Серед нацистської верхівки активно артикулювалася думка про те, що серед нових європейських країн буде й незалежна Українська держава. Модель майбутньої України німецький міністр А. Розенберг вбачав на кшталт залежних і певною мірою автономних від Німеччини балканських країн. Однак Гітлер заявив, що цей проект не на часі. Він вимагав рішуче йти по шляхом колонізації «східного простору», не робити поблажок жодному народові (Дашичев, В. 1967), що означало «не робити поблажок жодному народові», пояснив гітлерівський танковий генерал Г. Гот: «Гітлер вважав, що захоплення тільки території і розгрому радянської держави недостатньо. Мета війни — знищення живої сили Росії» (Гот, Г. & Гудериан, Г. 1999). Наскільки ці плани культивувались у нацистському середовищі, доводять німецькі документи, які захопила радянська розвідка. Навесні 1940 р. побачила світ спеціальна Директива рейхсфюрера СС Г. Гімлера про ставлення до місцевого населення східних областей. Вона вимагала не тільки жорстких дій проти поляків та євреїв, а й такої політики, яка піде на шкоду перш за все українцям та іншим етнічним групам, близьким до українців¹.

¹ Органи государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов / Степашин С. (предс. ред. кол), Быков А., Краюшкин А. и др. Т. 1. Накануне. Кн. 1 (ноябрь

На проекти й політичні наміри Третього Рейху — життєвий простір плюс мінімум населення, вказує ще один із німецьких військових посадовців Е. Манштейн: «... Гітлер завжди був налаштований проти Радянського Союзу, хоча й 1939 р. уклав договір зі Сталіним... Політик Гітлер був запаморочений ідеєю “життєвого простору”... Цей життєвий простір він міг шукати тільки на Сході» (Манштейн, Э. 1999).

Відомі американські історики С. Митчем та Дж. Мюллер стверджують, що в березні 1941 р. Гітлер на додаток до «Барбаросса» таємно прийняв рішення і розробив нову концепцію війни, традиційні правила якої зразу було відкинуто. Ця війна, на його думку, мала стати жорсткою й передбачала абсолютне винищення ворога. Тому фельдмаршал Кейтель видав сумнозвісний «Наказ про комісарів», за яким усі політпрацівники Червоної Армії повинні бути знищені. З початком радянсько-німецької війни військовий командувач підписав ще один документ про перехід усієї політичної влади на окупованих територіях на Сході у відомство рейхсфюрера СС Г. Гімmlера. Цей наказ, вважають американські дослідники, по суті став прологом до геноциду (Митчем, С. & Мюллер, Дж. 1995).

Ще один факт. Достеменно відомо, що напередодні війни з Радянським Союзом Вермахт і СС підписали таємну угоду про співпрацю зондеркоманд і військових штабів в армійському тилу. І безпосередньо після перших успіхів Вермахту було запущено тотальну машину знищення.

А. Гітлер не раз критикував своїх генералів за відсутність розуміння економічних здобутків, котрі мав принести «Барбаросса». Яку ж він бачив економічну мету? «Треба завоювати те, чого в нас немає і ми потребуємо. Нашою метою повинно стати завоювання тих областей, які мають для нас особливий військово-економічний інтерес». Своєрідним ретранслятором ідей Третього Рейху став Г. Герінг. На зустрічі з групою німецьких промисловців він переконав присутніх: військовий успіх на сході перетворить Німеччину на величну державу у світі, яка запанує на світових ринках (Безыменский, Л. 2009).

Не потребують коментарів і відверті роздуми гітлерівського генерала Г. Блюментрита: «Гітлер підходив до війни з чисто економічних позицій. Він хотів заволодіти багатою хлібом Україною, індустріальним Донецьким басейном, а після цього — Кавказькою нафтою»¹.

Один з керівників гітлерівської розвідки Р. Гелен наголосив на тому, що саме успіх «Барбаросса» — захоплення економічно потужних і ресурсних регіонів України та Кавказу (хліб, вугілля, руда, нафта) — відкривав перед Рейхом можливість розгромити Англію і США й тоді здобути панування над світом (Гелен, Р. 2011).

1938 — декабрь 1940 гг.). Москва : АО Книга и бизнес, 1995.

¹ Рокывые решения Вермахта / Вестфаль З., Крайпе В., Блюментрит Г и др. Ростов на Дону: Феникс, 1999.

2 травня 1941 р. при остаточному обговоренні плану «Барбаросса» конретизувалися мотиви якнайшвидшої агресії проти СРСР: «Війна може тривати тільки тоді, якщо на третій рік війни всі збройні сили будуть постачатися продовольством Росії. Без сумніву, якщо ми вивеземо з цієї країни все те, що для нас необхідно, багато мільйонів людей Росії будуть приречені на голодну смерть» (Ржевская, Е. 2004).

Військова частина плану «Барбаросса» конче потребує всебічних коментарів. Принципи цієї мілітарної доктрини містили обов'язкові умови: 1) визначення матеріальних і людських ресурсів країни, яка стане жертвою агресії; 2) підрахунки військових можливостей супротивника; 3) глибока розвідка на кордоні та в глибокому тилу; 4) визначення напрямку головного удару чи ударів; 5) активна диверсійна та пропагандистська робота в тилу супротивника; 6) аналіз морально-політичного клімату в суспільстві.

В основу підготовки плану лягли успішні дії німецьких військ, насамперед у Польщі та Франції. Аналіз цих військових кампаній показав, що успіх блицкригу залежить не від кількісної переваги техніки й людей, і навіть не від якості озброєння, а від організації та управління армій, можливості поєднувати комбіновані удари авіації, бронетанкових військ, піхоти та здійснювати постійні маневри армій, що ставило противника в тяжке становище. В практичній площині секрети успіху Вермахту полягали у відпрацьованих механізмах блицкригу. Спочатку налітали потужні раптові удари Люфтваффе. Після того як літаки з чорними хрестами завершували «роботу», позиції ворога «накривала» артилерія. А за нею на повністю або частково деморалізованого противника рухалися клином німецькі панцирні частини. Німецький наступ часто був такий стрімкий, що танкові підрозділи мали відриватися від основних сил на десятки кілометрів. Командири танкових частин мали бойовий вишкіл і були навчені діяти автономно. Це давало їм змогу вести активні бойові дії в глибокому тилу ворога, сіяти паніку, зненацька атакувати резервні частини противника. У військових операціях на заході 1939–1940 рр. стратегія блицкригу досягла досконалості, коли німецькі танкові колони обходили без втрат потужні ворожі укріплення, а операції з оточення знищували ворожі сили з найменшими втратами, хоча інша сторона мала мати значну перевагу у військах і техніці. Німецька піхота мала не тільки допоміжне значення — захоплювати і утримувати плацдарми. Піхотинці Вермахту були навчені успішно боротися проти бронетехніки ворога за рахунок протитанкових та важких гармат. Саперні частини професійно робили проходи в мінних полях, швидко відновлювали й будували переправи. Весь цей практичний досвід Гітлер та його генерали були готові використати у війні з СРСР (Дегтев, Д. & Баженов, Н. 2011).

Швидкі перемоги над арміями Франції, Англії, Бельгії, Голландії переконали нацистів, що їм по силах розгромити Радянський Союз. Гітлер вва-

жав імперію Сталіна значно слабкою за західні демократії, а Червону армію ще менш боездатною. На думку нацистського диктатора, потрібно кілька потужних ударів тільки більш високоякісними силами — і СРСР зазнає катастрофи (Дейтон, Лен. 2000). Німецький генерал К. Типпельскірх у мемуарах зазначав, що після аналізу французької кампанії Гітлер остаточно прийшов до висновку, що війна з СРСР буде ще успішнішою, ніж на Заході. Тому всі оперативні міркування були усунуті на користь міркувань психологічних¹.

Теоретичні й практичні результати німецьких військових кампаній 1939–1941 рр. стали важливою складовою плану «Барбаросса». Німецькі полководці також уважно вивчали військову спадщину Клаузевіца, походи Карла XII та Наполеона I на Росію та досвід війни проти Російської імперії в роки Першої світової війни. Перші накреслення щодо нападу на СРСР здійснив генерал-майор Е. Маркс. З часом його розробки стали предметом дискусії за участю Гітлера, Браухича, Гальдера. Підсумок у підготовці плану «Барбаросса» мав підвести генерал-лейтенант Паулос, який зробив блискучу військову кар'єру, уславившись розробкою військових операцій проти Польщі, Бельгії та Франції. Після падіння Парижа його призначили заступником начальника Генштабу сухопутних сил, доручивши всебічно проаналізувати можливості вторгнення в Радянський Союз. Відповідно до його напрацювань зазначалася необхідність розгромити основні сили Червоної Армії в прикордонних боях з подальшим оточенням у «котлах». При цьому Паулос наполягав виключно на єдиному ударі на північ від Прип'ятських боліт у напрямку на Москву. Зробити це, на його думку, потрібно було до кінця жовтня, тобто до осінніх дощів. Але Паулосу так і не вдалося переконати Гітлера, що наступ на більшовицьку столицю буде вирішальним фактором усієї кампанії (Митчем, С. 1998). Остаточне рішення щодо затвердження плану «Барбаросса» справді приймав виключно Гітлер, зупинившись не на одному, а на трьох основних напрямках німецького наступу. Цей наступ мав відбутися в три оперативні фази. У перші три тижні війни передбачався кидок на 400 км і вихід на рубіж Двіна — Дніпро. На цьому етапі мали бути розгромлені радянські з'єднання західних військових округів. Наступна фаза — німецький прорив углиб до 150 км з подоланням радянської лінії оборони, оточенням та знищенням основних ворожих сил на визначених рубежах. І, зрештою, вирішальна фаза — потужні удари на Москву, Ленінград та Схід України, після чого війну вже буде виграно (Галушка, А. & Браїлян, Є. 2018). Власне в одному документі було враховано і поєднано не тільки досвід західних кампаній, а й усі напрацювання військових щодо війни з СРСР: план «Фріц», «Ауфбау Ост», «Отто», підготовлені в попередні часи. На противагу плану Паулоса, Гітлер висунув альтернативу — план одного з «батьків» блискавичної війни генерала Йодля,

¹ Типпельскірх К., Кессельринг А., Гудериан Г. Итоги Второй мировой войны. Выводы победенных. СПб.; М.: Полигон АСТ, 1998.

який применшував значення московського напрямку, акцентуючи на флангових ударах у балтійському та українському напрямках.

Після суперечки між генералами Гітлер виступив як арбітр, прийнявши остаточне рішення — об'єднати два представлені плани, де низку тактичних і стратегічних деталей ще потрібно буде враховувати. На думку військових, цей крок став однією з причин невдач гітлерівського «бліцкригу» 1941 р. (Коррелли, Б. 1999).

Відомий військовий дослідник Базил Ліддел Гарт, спираючись на спогади вищих чинів генералітету нацистської Німеччини, висунув власну версію краху «Барбаросси». Перше. Німеччина не готувалася до тривалої боротьби: нацисти сподівалися розгромити Червону Армію в прикордонних боях ще до початку осені 1941 р. Друге. Дуже багато розрахунків вибудовувалися на впевненості, що після кількох гучних поразок владу Сталіна буде повалено повстанням власного народу. Найближчі радники Гітлера постійно переконували в цьому фюрера. Третє. Гітлер наважився на вторгнення до Радянського Союзу, знаючи наперед, що Німеччині протистоятимуть значно переважні сили ворога, які стануть ще збільшатися, якщо війна затягнеться. Назагал підсумовуюча думка німецьких генералів — «Барбаросса» була однією з найбільших авантур, яку знала світова історія (Базил, Л.-Гарт 2004). Але Гітлер наполягав на найшвидшій підготовці плану східного походу. Після двох успішних штабних ігор у листопаді 1940 р. план було затверджено в остаточному варіанті (Гальдер, Ф. 2004). Як свідчать історичні джерела, військово-політичні події взимку — навесні 1941 р. змушували нацистське керівництво ще не раз повертатися до обговорення плану «Барбаросса». Такі огляди відбулися 1 січня та 3 лютого 1941 р. На порядок денний виносили питання загального стану та боєздатності Червоної Армії, відбулась оцінка її кадрового складу, насамперед вищого офіцерського, який зазнав значних втрат після сталінських репресій 1937–1938 рр., проводились огляди і аналіз різних видів озброєнь РСЧА.

Основні висновки: в Червоній Армії відбуваються значні якісні зміни. Але до завершення реформ СРСР ще потребує часу. Якісні зміни відбуваються в офіцерському складі, але до проведення масштабних військових операцій вищі радянські військові керівники не готові. В механізованих частинах РСЧА є кількісні переваги, але німецька техніка перебувала на якісно на вищому рівні. На користь німців складався баланс і в артилерії. Не на користь Німеччини той факт, що свідчить про «загартованість та хоробрість російських солдат», а також природний фактор: великі географічні простори й бездоріжжя. На військових нарадах 1941 р. було додано остаточні деталі до плану «бліцкригу». Гітлер особисто був упевнений в успіху: «Якщо “Барбаросса” вдасться, весь світ загамує подих». Із запису наради в Штабі Верховного командування Вермахту. 1 травня 1941 р. «1 гра-

фік «Барбаросса». Фюрер вирішив: «Початок “Барбаросса” — 22 червня» (Мягков, М. 2002).

План враховував дії не тільки німецьких військ, а й союзників Вермахту. Разом з групою армій «Південь» до удару по Україні готувалися 3-й італійський корпус, угорський армійський корпус, словацька моторизована дивізія, один хорватський полк та 11-та об'єднана німецько-румунська армія. (Блюментрит, Г. 2005).

Після затвердження плану нападу на СРСР нацистська дипломатія й розвідувальні служби здійснили безпрецедентні заходи щодо «прикриття» плану «Барбаросса» та дезінформації радянського керівництва. Гітлер особисто доручив керівнику генерального штабу Вермахту, генерал-фельдмаршалу Кейтелю підготувати спеціальну «Директиву про дезінформацію противника», яка містила низку «дез» і повідомлень. Спеціальні операції з «проштовхування» дезінформації під кодовими назвами «Акула» і «Гарпун» почали діяти. Так, розміщення німецьких військ на схід трактувалось як заходи з метою відвернути увагу до підготовки майбутнього нападу на Англію. Масовим накладом було надруковано топографічні матеріали по Англії, а у військах з'явилися перекладачі з англійської. На узбережжі Ла-Маншу почали встановлювати артилерійські макети, які б мали довести незворотність німецьких намірів до агресії проти Великої Британії (Дайнес, В. 2009). Менш ніж за 10 днів до початку гітлерівського вторгнення в СРСР газета «Фелькишер беобахтер» розмістила на шпальтах статтю Й. Геббельса під назвою «Крит як приклад», яка переконувала читачів: успішне десантування німців на острови — тільки репетиція перед атакою на Велику Британію. Гітлерівський міністр пропаганди щиро казав, що на цю «качку» попалися не тільки британські діячі, а й Кремлівське керівництво. Адже заява ТАРС, надрукована в газеті «Правда» від 14 червня 1941 р., переконувала читачів, що чутки про наміри Німеччини напасти на Радянський Союз позбавлені будь-яких підстав (Дайнес, В. 2009). В контексті подій, які відбувалися напередодні німецько-радянської війни, варто нагадати висловлювання В. Черчилля: «З огляду повідомлення ТАРС нам було марно додавати що-небудь до різних застережень, які робив Іден радянському послу в Лондоні... мені також не було чого відновлювати особисті спроби відкрити очі Сталіну на небезпеку, яка йому загрожувала... що б ми не робили, ми не були спроможні пробити стіну сліпого переконання і упереджених думок, яку Сталін спорудив між собою і страшною істиною» (Черчилль, У. 1991). План «Барбаросса» здійснювався в умовах підвищеної таємничості не тільки для супротивника, а й для більшості німецьких військових. Коли напад, що готувався, став реальністю, німецька розвідка почала чинити на Кремль психологічний тиск шляхом «витоку» інформації: війна розпочнеться 15 квітня, 1 чи 15 травня, 1 червня, 15 червня, 22 червня. Як покаже переддень війни чи її початковий період, німецькій розвідці повністю вдалася «війна нервів»,

яка породила, особливо серед військових, розгубленість, бездіяльність чи розбрат. В реальності утвердилась думка: «Товариш Сталін знає все. В Кремлі все під контролем». Учасник Другої світової війни, полковник і письменник В. Карпов так характеризував передвоєнну атмосферу: «В зосередження сил Вермахту для нападу на СРСР Сталін не вірив... Високий професіоналізм показало німецьке керівництво в проведенні дезінформації. Але не менш високим було мистецтво радянської розвідки, особливо військової. Вона здобула більш ніж достатньої достеменною інформації для того, щоб радянське керівництво мало вірно оцінити ситуацію і відбити напад Німеччини. Однак Сталін вірив в свою змову з Гітлером і нікому не дозволяв переконувати себе в іншому бажаному для нього результаті» (Карпов, В. 1999).

В ніч з 21 на 22 червня 1941 р. в рейхсканцелярії Гітлер готував свою промову перед Рейхстагом, терміново скликаним на ранок у зв'язку з нападом на Радянський Союз. Свою промову він диктував секретаркам до ранку наступного дня. О 5-й ранку фюрер ліг спати і прокинувся о 8:30. О 10:00 він почав виступ перед Рейхстагом, пояснюючи основну мету початку війни з СРСР: «Попередити загрозу для Німеччини зі Сходу». В промові він оголошував війну Радянській Росії (Гюнше, О. & Линче, Г. 2006). Відомство Геббельса здійснювало пропагандистське прикриття бліцкригу. В спеціальній інструкції для ЗМІ Рейху зазначалося, що важливо акцентувати увагу пересічних німців на необхідність обороняти країни від росіян і те, що війна ведеться не проти народів Росії, а тільки проти єврейського більшовизму (Рис, К. 2000). На світанку 22 червня 1941 р. «Барбаросса» розпочав зловісний рух. Вже 3 липня 1941 р. генерал-полковник Ф. Гальдер записав у щоденнику: «Не буде перебільшенням сказати, що кампанія проти Росії виграна протягом 14 днів. Звісно, вона ще не закінчена» (Гальдер, Ф. 2004). Один із найвідоміших біографів А. Гітлера, історик Вернер Мазер, підводячи біографічні підсумки життя нацистського вождя, стверджує, що план нападу на СРСР повністю відповідає загальній концепції «тиску на Схід», яку нацисти виконували відразу після приходу до влади. Весь характер військових дій 1939–1941 рр. переконував Гітлера у точності своїх розрахунків: потужні, стрімкі, неочікувані удари по ворогу, який, зрештою, стає нездатним до реальної відсічі чи не встигає звернутися до когось за допомогою. Нацисти виробили своєрідний рецепт для своїх успіхів. Війна проти Польщі тривала 4 тижні, проти Норвегії — 8. Голландія була окупована за 5 днів, Бельгія — за 17. Франція опинилась у руках нацистів через 6 тижнів, Югославія — за 11 днів, Греція — за три тижні. Здавалося, «Барбаросса» мав зберегти те, що А. Гітлер сподівався одержати. Але тут, на теренах СРСР, рецепт «бліцкригу», на який так сподівався фюрер, не спрацював. Гітлеру і його генералам наслідки кампанії 1941 р. в Росії мали стати грізним попередженням. Але ця правда, як стверджує В. Мазер, стала зрозуміла тільки тоді, коли війну вже було фактично програно (Вернер, М. 1998).

План «Барбаросса» і військова стратегія СРСР напередодні адянсько-німецької війни. Радянська військова доктрина виходила з вірогідності виникнення світової війни як тривалої та затяжної. Прораховувалось, що супротивниками СРСР можуть виступати як одна капіталістична держава, так і коаліція західних держав. Тому війна буде потребувати напруження всіх ресурсів держави: політичних, військових, економічних і моральних. У 1830-ті рр. ґрунтовно укріпилася думка, що військові дії вестимуться на території ворога, а майбутні перемоги буде здобуто «малою кров'ю». Серед помилкових поглядів, які також широко артикулювались суспільству: на випадок агресії проти СРСР трудящі капіталістичних країн виявлять всебічну пролетарську солідарність з Радянським Союзом і піднімуться на збройну боротьбу проти власних експлуататорів.

Свого часу відомий дослідник та історик О. Некрич звернув увагу на те, що серед головних прорахунків радянської військової теорії 1830-х рр., як мінімум, окреслюються три:

1) недостатнє опрацювання питання про риси і зміст початкового етапу війни в умовах раптового масового нападу ворога;

2) мало уваги приділялося стратегічній оборони. Радянське політичне та військове керівництво сприймало стратегічні оборонні операції як другорядні щодо наступу. Вважалося, що оборона буде місцевою, стосуючись лише окремих ділянок на всьому фронті збройної боротьби;

3) вочевидь, небезпеку війни 1941 р. значно недооцінювали. Розробляючи перманентні плани ведення війни на випадок гітлерівської агресії, радянське командування вважало, що військові дії з початку вторгнення будуть вестись обмеженими силами прикриття, а після мобілізації й розгортання головних сил Червона Армія зможе розгромити ворога в прикордонних боях і перенести бойові дії на територію супротивника (Некрич, А. 1995).

Підготовка в німецькому генеральному штабі «блискавичної війни» проти СРСР одразу опинилась у полі зору радянської розвідки. Напередодні гітлерівської агресії в Кремлі були ознайомлені майже з усіма деталями майбутнього плану «бліцкригу». Російський історик Л. Безименський з цього приводу одним із перших зробив сенсаційну заяву: «В березні 1941 року основні матеріали плану «Барбаросса» були представлені вищому радянському керівництву» (Безименський, Л. 2000). Цієї версії дотримується й російський історик А. Максимов. У його розвідках читаємо: «Коли Німеччина стала здійснювати передислокацію своїх військ до радянських кордонів, з липня 1940 р. по червень 1941 р. розвідка направила в Кремль понад 120 детальних повідомлень, які стосувались безпосередньо підготовки нападу на СРСР... На травень 1941 року радянське командування мало в своєму розпорядженні точну кількість дивізій і місця їх дислокацій, а також розташування окремих штабів, частин, основних артилерійських позицій» (Максимов, А. 2016). Одними з центральних дискурс-

них питань науковців є, чи був готовий СРСР дати відсіч агресору, які військово-стратегічні й тактичні плани виношував? У відповідях більшість науковців висловлюють полярні міркування. Ось що пише вже згаданий історик і письменник, полковник В. Карпов, посилаючись на спогади Маршала Г. Жукова: «Зараз деякі автори військових мемуарів стверджують, що перед війною у нас не було мобілізаційних планів збройних сил і планів оперативно-стратегічного розгортання. В дійсності оперативний і мобілізаційний плани збройних сил в Генеральному штабі, звісно, були. Розробка і корегування їх не припинялись ніколи» (Карпов, В. 1999). Сучасний російський історик М. Мельтюхов стверджує, що відповідно розкритим секретним документам з 1939–1941 рр. радянський генеральний штаб розробив не один, а низку різноманітних планів війни з Німеччиною, включаючи план першого превентивного удару по німецьких військах, які зосередились у Польщі. Щоправда, науковець майже одразу визнав, що Й. Сталін від нього відмовився, влаштувавши «рознос» його розробникам — С. Тимошенку і Г. Жукову (Мельтюхов, М. 2010, с. 86–158). Відомий військовий історик Ю. Горьков пояснює ситуацію так: довго науковці справді вважали, що Червона Армія на початку радянсько-німецької війни не мала конкретних планів війни з Німеччиною. Це можна пояснити тим, що документи такого змісту довго час зберігалися під грифом «Цілком таємно». Насправді військові плани Генштаб мав з 1928 по 1941 рр. таких планів налічувалося не менше за 15. Плани постійно уточнювали залежно від обставин, які змінювалися. Але одне можна сказати точно, констатує Ю. Горьков — усі вони були оборонні (Горьков, Ю., 2002). З Ю. Горьковим солідаризується відомий письменник та історик Е. Радзинський. Посилаючись на історика, генерал-полковника Д. Волкогонова, якому дозволили працювати в усіх секретних архівах колишнього СРСР, він зробив такий висновок: 1941 р. Сталін не планував нападати на Німеччину. Ще один важливий епізод. 11 березня 1941 р. нарком оборони С. Тимошенко та начальник Генштабу Г. Жуков доповідали Й. Сталіну щодо «уточнення плану розгортання Збройних сил Радянського Союзу на Заході і на Сході». В плані стверджувалося, що політична ситуація, яка складалась у Європі, потребує виключної уваги до оборони наших західних кордонів (Радзинский, Э. 1997). З викладеними версіями подій, власне, можна погодитись, якщо не знати важливу й суперечливу інформацію, викладену в інших джерелах. Так, керівник Наркомату оборони С. Тимошенко приймаючи справи від колишнього Наркома К. Ворошилова (подія відбувалася 7 грудня 1940 р. після трагічних втрат у «зимовій війні» з фіннами) вимушений визнати, що на момент прийому та передання Наркомату оборони оперативного плану війни не було, не були розроблені й оперативні плани — як загальні, так і окремі¹.

¹ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов / Степашин С. (предс. ред. кол), Быков А., Краюшкин А. и др. Т. 1. Накануне. Кн. 1 (ноябрь 1938 — декабрь 1940 гг.). Москва : АО Книга и бизнес, 1995.

Автор відомої в радянські часи книги «Генеральный штаб в годы войны» генерал армії С. Штеменко взагалі оминув стратегічне планування Генштабу й акцентував тільки на загальних висновках: «Відіграли, звісно, відому роль і прорахунки в оцінках готовності німецько-фашистських військ до нападу на СРСР» (Штеменко, С. 1968). Ще один із безпосередніх учасників подій командувач Чорноморського флоту адмірал М. Кузнецов згадував, що в останні години миру Генштаб не надав флоту будь-якої зрозумілої інформації, тому чорноморці вирішили більше не чекати вказівок, а діяти самостійно (Цветаєва, Е. & Яровиков, В. 1990). Багатьом командирам частин і з'єднань у перші години війни довелося діяти за власною ініціативою, самостійно, без команд і сигналів від Головного командування розкривати склади зі зброєю, боеприпасами, знімати техніку з консервації і приймати бойові рішення, хоча на цей час ще існувала заборона вести дії у відповідь німцям і переходити кордон, підкреслює вже згаданий Ю. Горьков (Горьков, Ю. 2002). Аналіз Директиви № 1 (21 червня 1941 р.) та Директиви № 2 та № 3 (22 червня 1941 р.), які політичне керівництво країни, Наркомат оборони та Генштаб направили у війська, свідчить про реальну відсутність інформації про те, що відбувається на радянсько-німецькому кордоні, та спроби в «ручному режимі» управляти військами без будь-якого плану. Тільки за добу арміям Західних округів, які перебували під шаленим тиском ударних угруповань Вермахту, прийшли три суперечливі одна одній вказівки: 1) «Не провокувати німців на початок війни»; 2) «Розгромити ворога, який вдерся на радянську територію, але кордонів не переходити»; 3) «Оточити і знищити німецькі війська з перенесенням бойових дій на територію ворога».

Драматичний початок війни ще раз закономірно дає змогу винести на порядок денний важливе питання: якими були військові плани Червоної Армії на випадок війни з Німеччиною? Чи були взагалі такі плани, які могли дати відсіч «Барбароссі»? Неупереджений аналіз різноманітних історичних джерел дав авторам змогу висловити низку важливих міркувань: не викликає сумнівів, що напередодні й у перші роки Другої світової війни Радянський Генеральний штаб активно займався військовим плануванням. Але початок гітлерівської агресії, блискавичні перемоги нацистів у Європі спонукали оперативно відповідати на виклики. До того ж Радянський Союз з 1939–1940 рр. брав активну участь у «переділах» європейських кордонів, чим грубо порушував норми міжнародного права. Генштаб не зміг відповісти на глобальну зміну політичної і військової ситуації на європейському театрі військових дій. Розробка планів прикриття штабами військових округів завершилася в останні дні перед початком війни, тому до підрозділів секретні документи дійшли несвоєчасно. Генеральний штаб ці плани одержав 10–20 червня. Розглянути й затвердити ці документи часу вже не було (Анфілов, В. 1997). У військовому плануванні прикриття важливе місце

надавалось укріпайонам — «Лінії Молотова» та «Лінії Сталіна», хоча фахівцям було добре відомо, що в тому стані, в якому вони перебували на червень 1941 р., серйозних перешкод для військ Вермахту створити вони точно не могли. На ці та інші кричущі факти звернув увагу американський дослідник Алан Кларк. Він, власне, наголосив на двох важливих аспектах. Перший: німецькі війська вже мали вагомий бойовий досвід долати потужні перешкоди ворога. Другий, «Лінія Сталіна», взагалі не представляв єдиної оборонної споруди, понад те, її розпропагандована міць видавалася не більше, ніж ілюзією (Кларк, А. 2002). Критично оцінюючи роботу Генерального штабу та штабів військових округів, не можна не звернути увагу на те, що військове планування в Червоній Армії було жорстко централізовано. Остаточне рішення завжди залишалося за Й. Сталіним. У квітні 1941 р. кремлівський диктатор зустрівся з послом Югославії в СРСР. На обережне зауваження дипломата про те, що німецька армія завершує розгортання на кордонах з СРСР і, за чутками, може ось-ось напасти на Радянський Союз, Сталін самовпевнено зреагував: «Ми знаємо про це. У нас договір з Німеччиною. Хай Гітлер тільки сунеться» (Невежин, В. 2007). Тодішній господар Кремля не прислухався до пропозицій військових, кричущих повідомлень розвідки та європейських діячів. Він був переконаний, що Гітлер буде дотримуватись договорів, поки не зламає опір Англії. І, як справедливо стверджує письменник Є. В. Карпов, своїми вольовими й некомпетентними рішеннями він саме припускав невдачі радянських військ в початковий період війни (Карпов, В. 1999). Чому Гітлер, не зважаючи на негативні висновки групи військових високопосадовців, наважився напасти на СРСР? З цього приводу розмірковує відомий американський дослідник Д. Гланц. Три обставини суттєво підштовхнули Гітлера до агресії. Перше: невдала для СРСР «зимова війна» з фінами показала нацистам слабкі сторони в підготовці й стані Червоної Армії. Друге: сталінські репресії 1937–1938 рр. знищили еліту радянського офіцерського корпусу. На його відновлення німці давали кілька десятиліть. І, зрештою, третє. Гітлер «сп'янів» від триумфальних перемог у Європі й тепер не бачив проблем, щоб завдати смертельного удару по СРСР.

Не викликає заперечень, що в літньо-осінній кампанії 1941 р. гітлерівським військам вдалося завдати суттєвої поразки Червоній Армії, захопити великі території СРСР та оволодіти значними матеріальними ресурсами. Стратегічна військова ініціатива постійно була на боці Вермахту (Гланц, Д. 2015).

Але саме в період триумфального нацистського маршу на «Схід» означились перші кризові явища в плані «бліцкригу». Армія, суспільство, економіка «тримали» удар ворога ціною величезного напруження і втрат. До осені 1941 р. нацистам не вдалося досягти вирішальних перемог на жодному зі стратегічних напрямків боротьби. Поразка німців взимку 1941 р. остаточно

но поховала план «Барбаросса» і стала передвісником катастрофи Вермахту й краху всього Третього Рейху.

Висновки. План «Барбаросса» довго вважався вершиною німецького військового мистецтва. В його розробці брали безпосередню участь найвищі представники німецького головного командування (ОКВ), найвищого керівництва сухопутних військ (ОКХ), гітлерівської розвідки (Абверу) та політичного керівництва. На завершальному етапі до розробки плану долучилися представники СС та пропагандистського апарату Третього Рейху. Німецький план був виключно агресивний і включав увесь германський і світовий історичний мілітарний досвід, а також різні варіанти планування «бліцкригів» у Європі 1939–1941 рр. Німецькі стратеги повною мірою використали помилки радянського політичного і військового керівництва у визначенні часу війни та стратегічному тришелонному розгортанні Червоної Армії від Балтійського до Чорного морів. Така конфігурація розташування радянських військ дала змогу зосередити на напрямках головного удару Вермахту кількість армій, яка переважала кількість РСЧА в 5–6 разів, тим самим нівелювавши загальну кількісну радянську перевагу в живій силі й техніці. Німеччина повністю випередила Радянський Союз в зосередженні та розгортанні військ, забезпечив оперативно-стратегічну раптовість при нанесенні максимально потужного першого удару. В перший тиждень війни розвідувально-диверсійні групи німців значною мірою успішно дезорганізували радянський тил і пошкодили засоби зв'язку, що суттєво вплинуло на загальні управлінські рішення радянського командування. Понівечена, дезорганізована сталінськими репресіями і авторитарністю Кремля у вирішенні важливих завдань забезпечення оборони країни, Червона Армія використовувала єдиний аргумент у відсічі агресії: жертвність і героїзм. Достеменно не відомо, чи був взагалі у радянського керівництва єдиний реальний план війни з нацистами. Чи був цей план оборонний, чи навпаки, передбачав від спочатку рішучий наступ? Про це історики сперечаються досі.

В плані «Барбаросса» генерали Гітлера від початку не врахували мобілізаційні ресурси Радянського Союзу, його природні, кліматичні та географічні особливості. Морально-психологічний стан суспільства та історичні героїчні традиції майже не бралися в розрахунок. Абвер не зумів забезпечити німецьке політичне й військове керівництво точними даними ні про реальну кількість радянських дивізій, ані про бойову техніку новітніх зразків та конструкцій, яка вже потрапила на озброєння РСЧА. Справжньою несподіванкою для Берліна стала активна позиція ліберально-демократичних урядів США і Великої Британії щодо політичної та економічної підтримки СРСР, яка мала великий сенс уже на початковому етапі радянсько-німецької війни. Зрештою, країна, яку очільники Третього Рейху вважали «колом на глиняних ногах» і збиралися перемогти за кілька місяців, політично, військово, економічно, ідеологічно та психологічно виявилася сильнішою за агресора.

- Анфилов, В. 1997. *Дорога к трагедии сорок первого*. Москва: Изд-тво Акопов.
- Безыменский, Л. 2009. *Гитлер и Сталин перед схваткой*. Москва: Вече.
- Базил, Л.-Г. 2004. *Битвы Третьего Рейха. Воспоминания высших чинов генералитет-та нацистской Германии*. Москва: Центрполиграф.
- Блюментрит, Г. 2005. *Фельдмаршал фон Рундштедт. Войсковые операции группы армий «Юг» и «Запад» 1939–1945*. Москва: Центрполиграф.
- Вернер, М. 1998. *Адольф Гитлер. Легенда, миф, реальность*. Ростов на Дону: Феникс.
- Галушка, А. & Брайлян, С. 2018. *Змова диктаторів. Поділ Європи між Гітлером і Сталіним 1939–1941*. Харків: Клуб сімейного дозвілля.
- Гальдер, Ф. 2004. *Военный дневник. 22.06.1941–24.09.1942*. Москва: Олма-Пресс.
- Гелен, Р. 2011. *Отдел «Восток». Тайные операции элитных спецслужб против СССР*. Москва: Алгоритм.
- Гланц, Д. 2015. *Крах плана «Барбаросса». Сорванный Блицкриг*. Москва. Т. 2. [Online]. Available at: <https://books/google.com/ua>books>
- Городецкий, Г. 1995. *Миф «Ледокола». Накануне войны*. Москва: Прогресс-Академия.
- Горьков, Ю. 2002. *Государственный комитет обороны постановляет (1941–1945). Цифры. Документы*. Москва: Олма-Пресс.
- Гот, Г. & Гудериан, Г. 1999. *Танковые операции. «Танки вперед!»*. Смоленск: Русич.
- Гюнше, О. & Линче, Г. 2006. *Неизвестный Гитлер*. Москва: Олма-Пресс.
- Дашичев, В. 1967. *Совершенно секретно! Только для командования. Стратегия фашистской Германии в войне против СССР. Документы и материалы*. Москва: Наука.
- Дайнес, В. 2009. *1941. Год Победы*. Москва: Яуза; Эксмо.
- Дегтев, Д. & Баженов, Н. 2011. *Фюрер как полководец*. Москва: АСТ. Астрель.
- Дейтон, Л. 2009. *Вторая мировая: Ошибки, промахи, потери*. Москва: Эксмо-Маркет.
- Иохим К. Фест, 1993. *Адольф Гитлер*. В 3-х т. Т. 3. Пермь: Алетейя.
- Корелли, Б. 1999. *Военная элита Рейха*. Смоленск: Русич.
- Карпов, В. 1999. *Маршал Жуков*. Москва: Вече.
- Кларк, А. 2002. *План «Барбаросса». Крушение Третьего Рейха 1941–1945*. Москва: Центрполиграф.
- Максимов, А. 2016. *Перемирие между СССР и Третьим Рейхом или «Мценская» инициатива Сталина*. Москва: Алгоритм.
- Манштейн, Э. 1999. *Утерянные победы*. Смоленск: Русич.
- Мельтюхов, М. Германия в советском военном планировании в 1940–1941 гг. В: Ис-ев, А. & Суворов, В. & Мельтюхов, М. и др. 2010. *Первый удар Сталина 1941*. Москва: Эксмо. С. 86–158.
- Митчем, С. & Мюллер, Дж. 1995. *Командиры Третьего Рейха*. Смоленск: Русич.
- Митчем, С. 1998. *Фельдмаршалы Гитлера и их битвы*. Смоленск: Русич.
- Мягков, М., ред. 2002. *Мировые войны XX века. Кн. 4. Вторая мировая. Документы и материалы*. Москва: Наука.
- Невежин, В. 2007. *Сталин о войне. Застольные речи 1933–1945 гг.* Москва: Яуза, Эксмо.
- Некрич, А. 1995. *1941. 22 июня*. Москва: Памятники исторической мысли.
- Пикер, Г. 1993. *Застольные разговоры Гитлера*. Смоленск: Русич.
- Радзинский, Э. 1997. *Сталин*. Москва: Вагриус.
- Ржевская, Е. 2004. *Гейбельс. Портрет на фоне дневника*. Москва: АСТ-Пресскнига.
- Рис, К. 2000. *Гейбельс. Адвокат дьявола*. Москва: Центрполиграф.

Сталин, И. 1948. *О Великой Отечественной войне Советского Союза*. Москва: Госиздат политической литературы.

Типпельскирх, К. 1956. *История Второй мировой войны*. Москва: Иностранная литература.

Тревор-Ронер, Х. 2004. *Застольные беседы Гитлера: 1941–1944*. Москва: Центрполиграф.

Цветаева, Е. & Яровиков, В, сост. 1990. *1418 дней войны. Из воспоминаний о Великой Отечественной*. Москва: Политиздат.

Чернов, М., сост. 2005. *Вторая мировая*. Москва: Эксмо.

Черчилль, У. 1991. *Вторая мировая война*. В 3 т. Т. 2. Москва: Воениздат.

Ширер, У. 2004. *Взлет и падение Третьего Рейха*. Москва: Эксмо.

Штеменко, С. 1968. *Генеральный штаб в годы войны*. Москва: Воениздат.

Якобсен, Г. 1966. Военные цели Гитлера в 1939–1943 гг. В: Самсонов, А., гл. ред. *Вторая мировая война*. В 3 кн. Кн. 1. Москва: Наука. С. 279–297.

Anfilov, V. 1997. *Doroga k tragedii sorok pervogo [The Road to the Forty-First Tragedy]*. Москва: Izd-tvo Akopov. [in Russian]

Bazil, L.-G. 2004. *Bitvy Tre't'ego Rejha. Vospominaniya vysshih chinov generaliteta nacistской Germanii [The Battles of the Third Reich. Memoirs of the Highest Ranks of the Generals of Nazi Germany]*. Москва: Centrpoligraf. [in Russian]

Bezymenskij, L. 2009. *Gitler i Stalin pred shvatkoj [Hitler and Stalin Before the Fight]*. Москва: Veche. [in Russian]

Bljumentrit, G. 2005. *Fel'dmarshal fon Rundstedt. Vojskovye operacii gruppy armij «Jug» i «Zapad» 1939–1945 [Field Marshal von Rundstedt. Military Operations of Army Group South and West 1939–1945]*. Москва: Centrpoligraf. [in Russian]

Verner, M. 1998. *Adol'f Gitler. Legenda, mif, real'nost' [Adolf Hitler. Legend, Myth, Reality]*. Rostov na Donu: Feniks.

Halushka, A. & Brailian, Ye. 2018. *Zmova dyktatoriv. Podil Yevropy mizh Hitlerom i Stalinym 1939–1941 [Conspiracy of Dictators. The Division of Europe Between Hitler and Stalin 1939–1941]*. Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia. [in Ukrainian]

Gal'der, F. 2004. *Voennyj dnevnik. 22.06.1941–24.09.1942 [War diary. 06.22.1941–24.09.1942]*. Москва: Olma-Press. [in Russian]

Gelen, R. 2011. *Otdel «Vostok». Tajnye operacii jelitnyh specsluzhb protiv SSSR [Department «East». Secret Operations of Elite Special Services Against the USSR]*. Москва: Algoritm. [in Russian]

Glanz, D. 2015. *Krah plana «Barbaroosa». Sorvannyj Blickrig [The collapse of the Barbaroos Plan. Torn Blitzkrieg]*. Москва. Т. 2. [Online]. Available at: <https://books/google/com/ua>books> [in Russian]

Gorodeckij, G. 1995. *Mif «Ledokola». Nakanune vojny [The Icebreaker Myth. On the Eve of the War]*. Москва: Progress-Akademija. [in Russian]

Gor'kov, Ju. 2002. *Gosudarstvennyj komitet oborony postanovljaet (1941–1945). Cifry. Dokumenty [The State Defense Committee Decides (1941–1945). Figures. Documents]*. Москва: Olma-Press. [in Russian]

Goth, G. & Guderian, G. 1999. *Tankovye operacii. «Tanki vpered!» [Tank operations. Tanks Forward!]*. Smolensk: Rusich. [in Russian]

Gyunshe, O. & Linche, G. 2006. *Neizvestnyj Gitler [Unknown Hitler]*. Москва: Olma-Press. [in Russian]

- Dashichev, V. 1967. *Sovershenno sekretno! Tol'ko dlja komandovanija. Strategija fashistskoj Germanii v vojne protiv SSSR. Dokumenty i materialy [Top Secret! For Command only. The Strategy of Fascist Germany in the War Against the USSR. Documents and Materials]*. Moskva: Nauka. [in Russian]
- Daines, W. 2009. 1941. *God Pobedy [Year of Victory]*. Moskva: Jauza; Jeksmo. [in Russian]
- Degetev, D. & Bazhenov, N. 2011. *Fjurer kak polkovodec [Führer as a Commander]*. Moskva: AST. Astrel'. [in Russian]
- Dayton, L. 2009. *Vtoraja mirovaja: Oshibki, promahi, poteri [World War II: Errors, Misses, Losses]*. Moskva: Jeksmo-Market. [in Russian]
- Joachim K. Fest, 1993. *Adol'f Gitler [Adolf Hitler]*. V 3-h t. T. 3. Perm': Aletejja. [in Russian]
- Corelli, B. 1999. *Voennaja jelita Rejha [The Military Elite of the Reich]*. Smolensk: Rusich. [in Russian]
- Karpov, V. 1999. *Marshal Zhukov [Marshal Zhukov]*. Moskva: Veche. [in Russian]
- Clark, A. 2002. *Plan «Barbarossa». Krushenie Tret'ego Rejha 1941–1945 [The Barbarossa Plan. The collapse of the Third Reich 1941–1945]*. Moskva: Centrpoligraf. [in Russian]
- Maksimov, A. 2016. *Peremirie mezhdru SSSR i Tret'im Rejhom ili «Mcenskaja» iniciativa Stalina [The Truce Between the USSR and the Third Reich or the Mtsenskaya Initiative of Stalin]*. Moskva: Algoritm. [in Russian]
- Manstein, E. 1999. *Uterjannye pobedy [Lost Victories]*. Smolensk: Rusich. [in Russian]
- Mel'tjuhov, M. Germanija v sovetskom voennom planirovanii v 1940–1941 gg. [The First Strike of Stalin 1941]. V: Isaev, A. & Suvorov, V. & Mel'tjuhov, M. i dr. 2010. *Pervyj udar Stalina 1941*. Moskva: Jeksmo. S. 86–158. [in Russian]
- Mitchum, S. & Muller, J. 1995. *Komandiry Tret'ego Rejha [Commanders of the Third Reich]*. Smolensk: Rusich. [in Russian]
- Mitchum, S. 1998. *Fel'dmarshaly Gitlera i ih bitvy [Field Marshals of Hitler and their Battles]*. Smolensk: Rusich. [in Russian]
- Myagkov, M., red. 2002. *Mirovye vojny XX veka [World Wars of the 20th cent.]*. Kn. 4. Vtoraja mirovaja. Dokumenty i materialy. Moskva: Nauka. [in Russian]
- Nevezhin, V. 2007. *Stalin o vojne. Zastol'nye rechi 1933–1945 gg. [Stalin About the War. Table Speeches 1933–1945]*. Moskva: Jauza, Jeksmo. [in Russian]
- Nekrich, A. 1995. *1941. 22 ijunja [1941 June 22]*. Moskva: Pamjatniki istoricheskoy mysli. [in Russian]
- Piker, G. 1993. *Zastol'nye razgovory Gitlera [Hitler's Table Talk]*. Smolensk: Rusich. [in Russian]
- Radzinskij, Je. 1997. *Stalin [Stalin]*. Moskva: Vagrius. [in Russian]
- Rzhevskaja, E. 2004. *Gebbel's. Portret na fone dnevnika [Goebbels. Portrait on a Diary Background]*. Moskva: AST-Presskniga. [in Russian]
- Rhys, C. 2000. *Gebbel's. Advokat d'javola [Goebbels. Devil's Advocate]*. Moskva: Centrpoligraf. [in Russian]
- Stalin, I. 1948. *O Velikoj Otechestvennoj vojne Sovetskogo Sojuza [About the Great Patriotic War of the Soviet Union]*. Moskva: Gosizdat politicheskoy literatury. [in Russian]
- Tippelskirch, K. 1956. *Istorija Vtoroj mirovoj vojny [History of the Second World War]*. Moskva: Inostrannaja literatura. [in Russian]
- Trevor-Roner, H. 2004. *Zastol'nye besedy Gitlera: 1941–1944 [Hitler's Table Talks: 1941–1944]*. Moskva: Centrpoligraf. [in Russian]
- Cvetaeva, E. & Jarovikov, V., sost. 1990. *1418 dnei vojny. Iz vospominanij o Velikoj Otechestvennoj [1418 Days of War. From the Memories of the Great Patriotic War]*. Moskva: Politizdat. [in Russian]

- Chernov, M., sost. 2005. *Vtoraja mirovaja [Second World War]*. Moskva: Jeksmo. [in Russian]
Churchill, W. 1991. *Vtoraja mirovaja vojna [The Second World War]*. V 3 t. T. 2. Moskva: Voenizdat. [in Russian]
Shearer, W. 2004. *Vzlet i padenie Tret'ego Rejha [The Rise and Fall of the Third Reich]*. Moskva: Jeksmo. [in Russian]
Shtemenko, S. 1968. *General'nyj shtab v gody vojny [General Staff During the War]*. Moskva: Voenizdat. [in Russian]
Jakobsen, G. 1966. *Voemye celi Gitlera v 1939–1943 gg. [Hitler's military objectives in 1939–1943]*. V: Samsonov, A., gl. red. *Vtoraja mirovaja vojna*. V 3 kn. Kn. 1. Moskva: Nauka. S. 279–297. [in Russian]

УДК 94(=792.54)«1941–1944»

DOI: 10.20535/2307-5244.50.2020.210144

О. О. Салата

ORCID: 0000-0003-2498-1483

Київський університет імені Бориса Грінченка

І. С. Тарнавський

ORCID: 0000-0002-5828-286X

Національний технічний університет України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

O. Salata

Borys Grinchenko Kyiv University

I. Tarnavskyy

National Technical University of Ukraine

«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»

**ДІЯЛЬНІСТЬ ТЕАТРАЛЬНИХ КОЛЕКТИВІВ В УМОВАХ
НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ 1941–1943 РР.: УЯВЛЕННЯ ТА РЕАЛІЇ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЧАСОПISУ «УКРАЇНСЬКА ДІЙСНІСТЬ»)¹**

The Theatrical Collectives Activities

Under the Nazi Occupation of 1941–1943: ideas and realities

(According to the Ukrainian Reality magazine)

У дослідженні висвітлено різне бачення діяльності театральних колективів на території окупованої України в еміграційній періодиці, зокрема часописі «Українська дійсність» та архівних документах та матеріалах. Показано відмінність між тим, що друкували у часописі й тим, що відбу-

¹ Статтю підготовлено відповідно до грантової програми Міжнародного Вишеградського фонду 2019 р. ID №51910975 «Діяльність української мистецької інтелігенції у умовах окупаційного режиму 1939–1944 рр. (українські поети та письменники, актори та співаки, що залишилися на окупованих територіях)».